

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22271> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Peele, Ada

Title: Een uitzonderlijke erfgenaam : de verdeling van de nalatenschap van Koning-Stadhouder Willem III en een consequentie daarvan : Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe, 1702-1754

Issue Date: 2013-11-19

Woord vooraf

In de archieven van Hooge en Lage Zwaluwe bevindt zich in een van de resolutieboeken een Duitse brief uit 1752 van de Pruisische koning Frederik II. Hierin schreef deze dat hij tot zijn grote ongenoegen had vernomen dat de zaken in Hooge en Lage Zwaluwe in 'der äussersten unordnung' bevonden. Zijn krijgs- en domeinraad, Lodewijk Philipp von Hagen uit Kleef, kreeg opdracht om de financiën daar op orde te brengen en alle rekeningen af te horen zodat ze afgesloten konden worden. De Pruisische koning hield zich hiermee bezig omdat hij in die tijd heer van Hooge en Lage Zwaluwe was. Ook zijn vader, Frederik Willem I, en zijn grootvader, Frederik I, waren dat geweest. Frederik I was dit geworden als erfgenaam van Koning-Stadhouder Willem III van Oranje, over wiens erfenis enkele tientallen jaren ernstige conflicten hadden bestaan. De Duitse brief was uitgangspunt voor verder onderzoek naar de ingewikkelde problemen rond de boedel van Willem III en vervolgens over het bestuur en het beheer van de heerlijkheid door de drie Pruisische koningen in de periode 1702-1754. Dit resulteerde in dit boek dat grotendeels is gebaseerd op archiefmateriaal; zes casestudies uit deze 'Pruisische' periode dienen ter verduidelijking van de problemen die rond de erfenis van de Koning-Stadhouder speelden.

Aangezien er over dit onderwerp nog geen secundaire literatuur is verschenen was intensief archiefonderzoek noodzakelijk. Dit onderzoek voerde mij tweemaal naar het *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz* te Berlijn. Bij mijn eerste bezoek in december 2006 werd ik daar door Rita Klauschenz bijgestaan. Zij maakte mij wegwijs in het *Oranisches Archiv*. Deze reis werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) te Den Haag. Toen bleek dat ik nog meer informatie nodig had volgde in maart 2010 een tweede bezoek aan dit archief.

Ook Nederlandse archieven werden door mij bezocht. Ik had het voorrecht om voor mijn onderzoek gebruik te kunnen maken van archiefstukken in het Koninklijk Huisarchief te Den Haag. Een aantal archieven in het Nationaal Archief te Den Haag werd door mij veelvuldig geraadpleegd, zoals de archieven van de Nassause Domeinraad. Daarnaast vond ik in de archieven van het Regionaal Archief Tilburg, het Regionaal Archief West-Brabant te Oudenbosch, Het Utrechts Archief en het Stadsarchief van de Gemeente Breda interessante gegevens.

Internet biedt vele mogelijkheden. Zo heb ik gedigitaliseerde boeken gebruikt en tevens digitale archieven geraadpleegd, zoals het digitale krantenarchief van het Regionaal Archief Leiden en de pamfletten in de Collectie Knuttel van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

Deskundige adviezen hebben bijgedragen tot de totstandkoming van dit boek. Dank ben ik verschuldigd aan prof. dr. R. Feenstra die nog kort voor zijn onverwachte overlijden de tekst over het fideï-commis vanuit zijn omvangrijke kennis van het Romeinse Recht kritisch heeft doorgenomen. Ook aan mijn promotor prof. dr. S. Groenveld, die mijn manuscripten heeft gelezen en voorzien heeft van opbouwende kritiek en waardevolle adviezen, een speciaal woord van dank. In het bijzonder wil ik mijn partner, Matti Herben, dankzeggen. Hij fotografeerde vele archiefstukken, maakte ze voor mij toegankelijk en las alle teksten kritisch door. Tevens zorgde hij voor een aantal illustraties in het boek. Ook gaf hij mij de ruimte om aan mijn onderzoek te werken.

Inleiding

Op 12 april 1702 klopte Floris Pieter Pittenius, advocaat bij het Hof van Holland en raad van de Pruisische koning Frederik I, aan bij het dorps huis in Hooze Zwaluwe. Hij overhandigde schout en schepenen van Hooze en Lage Zwaluwe een brief, die hij had geschreven in opdracht van de Pruisische gezant en geheimraad Wolfgang baron von Schmettau. De brief maakte melding van het droevige en kinderlose overlijden van Koning-Stadhouder Willem III. En verder dat de Pruisische koning, Frederik I, recht had op de heerlijkheid Hooze en Lage Zwaluwe, goederen uit de nalatenschap van Willem III. De koning gaf hiervoor twee redenen: zijn nauwe verwantschap met Willem en de fideï-commissaire bepalingen in het testament van hun beider grootvader, Frederik Hendrik, prins van Oranje-Nassau. Uit kracht van dit testament waren, zo stelden Pittenius en Von Schmettau, de Zwaluwen overgegaan op Frederik I, de enige zoon van Louise Henriette, de oudste dochter van Frederik Hendrik. De koning wilde daarom het bezit van deze heerlijkheid aanvaarden. Het dorps bestuur werd verzocht om Frederik als enige erfgenaam en bezitter van de Zwaluwen te erkennen en, wat er ook mocht gebeuren, het bezit ervan voor hem veilig te stellen. De goederen moesten tot nader order in de toenmalige staat worden gehouden. Het dorps bestuur schreef terug dat, als mocht blijken dat de Pruisische koning inderdaad recht had op de heerlijkheid, het hem zou erkennen en respecteren.¹ Frederik zou moeten wachten op de opening van het testament van zijn neef, die op dat moment nog niet had plaats gevonden.

Dit optreden van de Pruisische koning hangt ten nauwste samen met de algemene vraagstelling in dit boek: welke problemen kwamen voort uit de laatste wil van Willem III? Beantwoording daarvan dringt enerzijds tot terugkijken en zoeken naar de voorgeschiedenis van Willems testament. Anderzijds dwingt zij ons tot onderzoek naar de consequenties van de testamentaire bepalingen van deze Oranje. Deze beide complexen hebben de structuur van het boek bepaald. In een eerste deel gaat het om voorgeschiedenissen en achtergronden, in een tweede om praktische consequenties. Om redenen van onderzoekstechnische aard, die later ter sprake komen, is in het laatste verband gekozen voor de behandeling van één casus: de gang van zaken in Hooze en Lage Zwaluwe. Dat wil zeggen in een Hollandse heerlijkheid waarop de Pruisische koning zijn oog had laten vallen. Het gaat dan om de vraag, wat het betekende dat een buitenlandse machthebber binnen de Republiek optrad als lokaal gezagsdrager.

¹ RAT, 2500, DZ, inv. 6, RB 1672-1711, 80v-82v, (12 april 1702).

Het eerste deel handelt over de problemen die direct na de dood van Willem III met betrekking tot diens nalatenschap ontstonden over de inhoud van het testament van Willem, en over de verheving van de problemen toen het testament eenmaal geopend was en over de gevolgen van dit alles. Het hierboven geschetste optreden namens Frederik I was daarvan een onderdeel. De problemen concentreerden zich primair op de aanspraken van deze koning op de nalatenschap, en op die van degene, die door Willem als zijn universele erfgenaam was aangewezen: de Friese stadhouder Johan Willem Friso, vorst van Nassau-Dietz, en achterneef van de overledene. Over deze aanspraken ontbrandde een strijd die, na te zijn onderbroken door een voorlopige regeling in 1711, zou voortduren tot 1732. Een strijd waarin beide partijen zich in eerste instantie niet alleen zouden beroepen op vigerende of door henzelf als zodanig beschouwde rechtsregels en -systemen: het fidei-commis, maar ook op argumenten ontleend aan oudere erfelingen binnen de familie Oranje-Nassau. Hierboven kwam al zo'n verwijzing tevoorschijn: die naar het testament van Frederik Hendrik, opge maakt in 1644. De constatering van deze feitelijke gegevens roept een aantal uit elkaar voortvloeiende vragen op: Welke argumenten van genealogische aard vormden voor beide partijen het uitgangspunt van de strijd? Met welke inhoudelijke bepalingen van oudere testaments werden deze verbonden? Hoe pasten de daaraan ontleende argumenten in het juridische denken van de vroege achttiende eeuw? Welke elementen uit dat denken werden daardoor in het vervolg in stelling gebracht? Draaien al deze vragen nog om de juridische kant van de zaak, tegelijk dringt zich echter het probleem op, of ook andere aspecten als drijfveren voor het handelen van beide kampen moeten worden aangewezen. Speelden bijvoorbeeld facetten van machtspolitieke of factieuze aard een rol? Gedacht kan worden aan het gegeven dat in vijf Noord-Nederlandse gewesten direct na de dood van de Koning-Stadhouder krachten naar voren kwamen, die het stadhouderschap ten minste vacant wilden laten. Het Tweede Stadhouderloze Tijdperk begon bijna overal. En aan Pruisische kant zou een factor van belang kunnen zijn, dat het koninkrijk Pruisen pas een jaar tevoren was ontstaan. Had de koning ervan, uit het Huis Hohenzollern, direct al voldoende internationaal gezag of kon hij alle middelen gebruiken die hij voor zijn gezag versterkend achtte? En nog algemener: Europa maakte zich juist op voor de Spaanse Successieoorlog, een coalitieoorlog, nog voorbereid door Willem III en gericht tegen Frankrijk. Was dit grote internationale conflict van invloed op de uitvoering van de laatste wil van deze Oranje?

Zoals al aangeduid, geeft deel 2 van dit boek een blik op en een analyse van de gevolgen van het uiteindelijke resultaat van die strijd. Dat resultaat, tussentijds tot stand gekomen in 1711 en definitief bereikt in 1732, was een verdeling van de Oranjegoederen tussen de Friese Nassaus, in 1732 onder leiding van Willem Carel Hendrik Friso, de latere algemene erfstadhouder Willem IV, en Frederik Willem I. Frederik I kreeg onder andere een aantal Hollandse domeinen. Deze uitkomst betekende, dat de Pruisische koning in de Nederlanden zijn entree maakte als heer van een aantal lokale eenheden – heerlijkheden –, niet in 1702 zoals hij toen probeerde, maar voorlopig in 1711, definitief in 1732, en er tot 1754 een factor van betekenis zou blijven. Daarna verdween hij doordat hij deze goederen verkocht.

De aanwezigheid van de koning binnen de Nederlandse grenzen roept zonder meer een aantal vragen van algemene aard op. Wat waren er de consequenties van dat de ene soeverein – de Pruisische koning – goederen verwierf binnen het territorium van de andere soeverein – de Staten van Holland dan wel de Staten van een ander Noord-Nederlands gewest? Hadden van nu af twee soevereinen ieder een gedeelte van de betreffende staat – wat iedere Noord-Nederlandse provincie *de jure* was – in hun macht, of diende er een formeel ongelijke verhouding te worden aangehouden, waarbij de ene soeverein, de laatst gekomene, ondergeschikt was aan de andere, de vroegst aanwezige? En wás de later in tijd hier binnengekomen vorst in zijn nieuwe erflanden eigenlijk wel soeverein, waren de door hem verworven goederen dus wel zijn allodiaal bezit? Of bestond hier nog een leenrechtelijke verhouding die eiste dat de nieuwkomer zich als leenman gedroeg en manschap deed bij de reeds aanwezige soevereine, in dat verband dus tevens suzereine instantie? Het antwoord op deze kwestie kon direct betekenis hebben voor meer specifieke vragen, geconcentreerd op de wijze van optreden van de Pruisische koning ten aanzien van en binnen zijn nieuw verworven erflanden. Een optreden dat, zoals we kunnen zien, in ieder geval gekenmerkt werd door het feit dat de heer van deze gebieden op grote afstand resideerde. Nu was dit laatste in de Noord-Nederlandse gewesten geen onbekend verschijnsel. Bijvoorbeeld waren in de zestiende eeuw diverse Hollandse heerlijkheden in het bezit van grote Zuid-Nederlandse edelen, de prinsen van Oranje en de graven van Egmond, Horn en AreMBERG met name, die gewoonlijk ook in het Zuiden verblijf hielden.² In hun verre Hollandse gebieden hadden zij hun gezag laten uitoefenen door een vertegenwoordiger, dikwijls een baljuw. Met *déze* voerden zij een geregelde correspondentie. Maar één ding was in die gevallen wel duidelijk: ieder van deze hoge heren was leenman van de soeverein van Holland. In die hoedanigheid lieten zij in de heerlijkheden de heerlijke rechten, die zij in bezit hadden, door hun mensen uitoefenen. De grond van het gebied was eigendom van de soeverein gebleven, diens gezag stond dus als hoogste boven hen.

Het vereist een omvangrijk en ingewikkeld onderzoek om in het achttiende eeuwse geval van de Pruisische koningen van heerlijkheid tot heerlijkheid vast te stellen, hoe zich daar onder zijn gezag de verhouding tussen vorst, de lokale functionarissen en de inwoners ontwikkelden, en tegelijk hoe tussen hem en de gewestelijke Statencolleges de relaties inzake de betreffende heerlijkheid verliepen. Bovendien bleek dat er in het archief te Berlijn niet voor iedere heerlijkheid relevante thema's en bijbehorend bronnenmateriaal voorhanden waren voor nader onderzoek. Dit was wel voor Hooge en Lage Zwaluwe het geval.³ Daarom is in dit boek de keuze gemaakt om dergelijke vragen te beantwoorden op basis van de gebeurtenissen in en omtrent één groepje erflanden van de Pruisische vorst: de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe, toentertijd nog deel van het gewest Holland hoewel ze ten zuiden van de Biesbosch en de Verdronken Waard lagen. De gang van zaken in deze landen fungeert hier als een casus, als *pars pro toto*. En binnen deze landen is een aantal essentiële thema's uit de bronnen gelicht, die

² Zie Van Nierop, *Hollandse adel*, 255-257.

³ Zie voor het Oranisches Archiv hoofdstuk 8.

als casestudies een algemeen beeld kunnen opleveren. De nadruk ligt daarbij op onderwerpen van bestuurlijke aard, waardoor zowel structurele als inhoudelijke kanten van het bestuur aan de orde komen. Het gaat dan om de wijze van doen bij het benoemen van lokale bestuurders en andere functionarissen, en de omgang met aangrenzende bestuursseenheden. Zo ook om de manier van handelen betreffende achterstallige verplichtingen ten aanzien van het gewest uit de vorige bestuursperiode en, in dit waterrijke gebied, inzake op- en aanwassen van land in de rivierarmen voor de kust van de heerlijkheid en vraagstukken betreffende de grenzen van de heerlijkheid. En ten slotte om het probleem wat Frederik II bewoog om heerlijkheden, die zijn grootvader Frederik I aanvankelijk met grote kracht van onder andere juridische argumenten trachtte te verwerven, een halve eeuw later met forse inspanning van de hand te doen. Maakte de Pruisische koning toen nog steeds gebruik van de (juridische) argumenten van weleer?

Over de erfenisstrijd tussen Frederik I en de Friese Nassaus bestaat weinig literatuur. Bovendien is die nogal eens oud. Het recentste boek is de dissertatie van de historica Marijke Bruggeman uit 2007.⁴ Hierin ligt het accent op de strijd die de Friese Nassaus in de periode 1702-1747 in de Republiek voerden voor de erkenning van hun rechten. De erfeniskwestie komt in dit verband wel aan de orde, evenals de aanspraken van beide partijen op basis van de testamenten van vroegere Nassaus en Oranjes. Maar de schrijfster bespreekt de inhoud van de betreffende testamenten en de daarin opgenomen fidei-commissaire bepalingen slechts in het kort en vanuit een andere dan de hier beoogde invalshoek. Ze concludeert dat Frederik I geen recht had op de hele erfenis, maar wel degelijk aanspraak kon laten gelden op een deel daarvan. Aan de vraag om welke concrete gebieden en daarbij behorende rechten het dan ging en welke daarvan de praktische consequenties waren waagt zij zich echter niet: dat valt buiten haar op de Nassaus geconcentreerde optiek en zou, zegt zij, afzonderlijk en zeer omvangrijk onderzoek vereisen.

Andere studies over de *Oranische Erbschaft* voeren ons al snel terug naar oudere werken, waarin de geschiedenis vanuit een sterk juridische invalshoek wordt gezien onder invloed van de Historische Rechtsschool van Karl Friedrich Eichhorn en Friedrich Carl von Savigny. In 1873 concludeerde de jurist G.J. Rive in zijn dissertatie, waarin de staatkundige relaties tussen Pruisen en de Republiek vanaf het overlijden van Willem III tot aan het huwelijk van Willem V met Wilhelmina van Pruisen centraal staan, dat het volledig onduidelijk was wie meer rechten had op de gehele nalatenschap van de prins van Oranje – de Friese Nassaus of de Pruisische koning.⁵ Precies aan de erfenisstrijd tussen Frederik I en de Friese Nassaus is de dissertatie van de Duitse historicus G. Drechsler uit 1913 gewijd.

Hier kijkt de auteur naar de invloed van de strijd op de Pruisische politiek in de periode 1702-1732.⁶ Volgens Drechsler had de erfeniskwestie voor het verloop van de

⁴ Bruggeman, *Nassau*.

⁵ Rive, *Schets*.

⁶ Drechsler, *Streit*.

Spaanse Successieoorlog een niet te onderschatten politieke betekenis. De Pruisische koning maakte zijn bereidheid tot het inzetten van zijn leger in deze oorlog sterk afhankelijk van het gegeven of de executeurs-testamentair, de Staten-Generaal, hem uit de erfenis van zijn neef datgene gaven wat hij graag wilde hebben. Verder stelde Drechsler dat Frederik I vanwege de fidei-commissaire bepalingen in de testamenten van onder andere Frederik Hendrik en René de Chalon als eerste gerechtigd was om de nalatenschap van Willem III in bezit te nemen. In beide testamenten was namelijk bepaald dat, bij het ontbreken van manlijke erfgenamen, ook vrouwen in aanmerking konden komen om te erven. Hiervan wordt in een veel recenter artikel uit 1966, geschreven door W.A. Ridder van Rappard, nadrukkelijk afstand genomen. Deze redeneert dat, als Willem III zijn goederen werkelijk aan Frederik I had willen nalaten, hij diens naam in zijn testament uitdrukkelijk had moeten noemen. Bovendien betreft hij bij zijn redenering de Franse Ordonnantie van Orléans uit 1560 waarvan het echter de vraag is, of deze in de Nederlanden wel toepasbaar was.⁷

Het is duidelijk dat de tegenstrijdige redeneringen in de literatuur dwingen tot nader onderzoek naar de rechtmatigheid van de aanspraken van de Hohenzollern en van de Nassaus. Daartoe kan, zowel waar het de problematiek in het algemeen als waar het specifiek de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe betreft, gebruik worden gemaakt van documenten uit de archieven van de Nassause Domeinraad, het college dat de goederen van de Oranje-Nassaus beheerde en hun financiële zaken regelde. In die hoedanigheid heeft deze raad een groot aantal documenten over de erfeniskwestie in zijn archief opgenomen. Het gaat dan om brieven van de Friese Nassaus, Frederik I en van de Pruisische gezant in Den Haag. In het Nationaal Archief leveren de resoluties van de Staten-Generaal en die van de Staten van Holland en hun Gecommitteerde Raden verdere informatie, evenals de bijlagen daarbij, met name brieven en verzoeken van Frederik I en van de Friese Nassaus. Hierbij sloot vanzelfsprekend de correspondentie van de raadpensionaris aan; die van raadpensionaris Anthonie Heinsius is geraadpleegd in de editie door A.J. Veenendaal jr. Omdat een aantal van diens correspondenten hun mening over de Pruisische zaken in pamfletvorm wereldkundig maakten, zijn pamfletten met deze inhoud uit de Collectie Knuttel in de Koninklijke Bibliotheek gebruikt. In deze collectie bevinden zich eveneens uitgaven van testamenten van een aantal prinsen van Oranje en het Traktaat van Partage van 1732. Wat betreft andere stukken van en betreffende de Oranjes zijn de bestanden in de Koninklijk Huisarchief geraadpleegd, met name de archieven van de stadhouders Willem III en Willem IV.

Over de heerlijkheid de Zwaluwen in de Pruisische periode bestaat geen literatuur. Het onderzoek hiernaar diende dus geheel vanuit de primaire bronnen te worden opgezet. Vanzelfsprekend gaat het hier om het archief van het dorpsbestuur van deze heerlijkheid in het Regionaal Archief Tilburg. In het archief van de Nassause Domeinraad bevinden zich tal van documenten betreffende de heerlijkheid, zowel betreffende de periode van Oranjebewind als uit het Pruisische tijdvak. Op basis van een verscheidenheid van stukken – leenbrieven, kaarten, overzichten, brieven, rapporten – uit juist

7 Van Rappard, 'Aanspraken'.

dit archief was het mogelijk, kwesties rond (achter)leenmannen in een gebied binnen de heerlijkheid – de Rietwaard – te reconstrueren. Over problemen rond de benoeming van een heemraad bleek het archief van het Waterschap de Emiliapolder interessant materiaal te bevatten. Dit alles kon weer worden aangevuld met bestanden uit de archieven van de Staten-Generaal en de Staten van Holland in het Haagse Nationaal Archief. Daar bevindt zich ook het archief van de griffiersfamilie Fagel: de Collectie Fagel, 1513-1927. Deze bevat stukken betreffende kwesties rond vervening binnen de heerlijkheid, het recht op opkomende platen in de Verdronken Waard en de verkoop van de Zwaluwen door Frederik II. Ten slotte leveren sommige familiearchieven een schat aan informatie. Dit geldt met name voor het huisarchief Amerongen in Het Utrechts Archief, dat voor de hier behandelde problematiek met name veel gegevens bleek te bevatten dankzij het feit dat Reinoud (Reinhard), baron van Reede, heer van Middachten, Ginkel, Lievendaal en Zuilenburg, van 1730 tot 1737 (1742) Staats gezant in Berlijn was.⁸

Niet alleen archieven in Nederland, maar ook in Duitsland bevatten materiaal over het Pruisische optreden inzake de erfenis in het algemeen en in het bijzonder betreffende de Zwaluwen als Pruisische erflanden. Voor het archiveren van documenten inzake de *Oranische Erbschaft* liet koning Frederik I een *Oranisches Archiv* in Berlijn inrichten. Dit archief is ondergebracht in het *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz* in Berlijn. Onderzoek in de bestanden van dit archief leverde inzicht en feitelijke gegevens op over de wijze waarop de Pruisische koningen de heerlijkheid hebben bestuurd, beheerd en uiteindelijk verkocht. Het bevat onder meer brieven, inventarissen, benoemingsakten, overzichten en manuscriptkaarten betreffende de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe.

8 Van Reede was ook van 1746-1747 Staats gezant te Berlijn.